

<https://doi.org/10.62837/2025.8.25>

GÜLNARƏ MƏLİKOVA
ADU

gulnara.melikova.60@mail.ru

TƏKRARLARIN MƏTNYARATMA XÜSUSIYYƏTLƏRİ

Açar sözlər - mətnyaratma, vurğu, təkrarlar, anaforik istiqamətlənmə, şəxsi və müqayisəli referensiya

Ключевые слова- технообразование, ударение, повторения, направленность, личная и сравнительная референция

Key words- text-creating, stress, repetitions, orientation, personal and comparative reference

Mətnin yaradılmasında və onun məntiqi-semantik bütövlüyünün formalaşdırılmasında müxtəlif vasitələrdən, intonasiya, vurğu, bağlayıcı, ədat, əvəzlilərdən və.s istifadə olunur ki, bu vasitələrin ən önəmliləridən biri təkrarlardır. Sadə leksik təkrarların ən çox yayılmış növü eyni leksik vahidlərin cümlə daxilində təkrar edilməsidir ki, bu təkrarların əsas funksiyası cümlədəki həmin sözün daha qabarıq nəzərə çatdırılmasına, mətnin ekspressivliyini, obrazlılığını artırmağa xidmət edir, lakin bu təkrarlar mətnə yeni bir əlavə məna qazandırmır. Bu təkrar tipi mətnin hansı dildə olması ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Sadə leksik təkrarlara daha çox nəzmin dilində təsadüf edilir. Ümumiyyətlə, poetik mətnədə təkrarlar üç funksiya yerinə yetirir:

- 1) mətnin “poetik tonunu” formalaşdırır;
- 2) mənanın kombinator artımını yaratmaq üçün mətnin strukturunu təşkil edir;
- 3) mətnin ekspressivliyini gücləndirməyə xidmət edir.

Mətnədə təkrarlar üslubu formalaşdırmaq xüsusiyyəti daşıyır. Təkrarlar mətn vahidləri daxilində işlənməklə bu vahidləri semantik planda bir-birinə bağlayır. Poetik əsərdə təkrarın iki xüsusiyyəti daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. Birinci xüsusiyyət təkrarın özünün aktuallaşması, ikincisi isə təkrarın dəyişən elementləri aktuallaşdırmasıdır. Mətn hadisəsi olan təkrar dil vahidlərinin birləşməsinin dil-sistem qanunauyğunluqları ilə tənzimlənir, ifadə olunan məzmun tələbi kimi təzahür edir. Məhz bu cəhət təkrarın mətnyaratma xüsusiyyətlərini təsdiq edir. Bədii obraz poetik yaradıcılıq prosesində emosional-ekspressivliyə malik olmalıdır. Bu cəhət bədii obraz üçün ən vacib şərtidir ki, bu şərtin həyata keçirilməsində təkrarların rolu mühümdür.

Leksik təkrarlar vasitəsilə yaranan koheziya oxuyucuya mətni tam anlamağa imkan yaradır. Məsələn, “Bu, moruq üçün kədərli bir hadisədir. Sərçə moruğu yeyəcək”. Bu misalda “moruq” sözünün ikinci dəfə təkrar kimi işlənməsi oxucuya nəyə görə onun kədərli olmasını anlamağa imkan verir və beləliklə, bir cümləni digər

cümlə ilə əlaqələndirir. Sadə leksik təkrarın mətndə iştirak etmə funksiyasını ümumi şəkildə şərh etmək mümkündürsə, mürəkkəb təkrarların mətnyaratma xüsusiyyətlərinin tədqiq zamanı onların müxtəlif növləri üzərində tədqiq edilməlidir. Anafora-təkrar edilən sözün, söz birləşəsinin və ya cümlənin mətn parçalarının, misranın, abzasın, cümlənin, əvvəlində işlənməsidir. Anaforik istiqamətlənmə əvvələ doğru yönəlir. Və onlardan tez-tez siyasi mətnlərdə, nəsrin və nəzmin dilində sonik effekt yaratmaq üçün istifadə edilir. Məsələn;

“The weeping child could not be heard, The weeping parents wept in vain”.

K. Abdullayev anoforik təkrarı əvvəldə gələn təkrar kimi təyin edir və onun mətnin ardıcıl vahidlərində işlənməsi, belə təkrarda birincinin şərh olunması, antesedentin yerinə yetirilməsini, ikinci elementi birinciyə istinad etməsi haqqında məlumat vermir. Əvəzlilər dildə anaforik münasibətin yaradılmasında mühüm rol oynasalar da, onlardan başqa əvəzləyici sözlərdən də istifadə olunur. Anaforalar daha çox ondan sonra gələn vahidi nəzərə çatdırmaq üçün istifadə edilir. Anaforik münasibətdə olan iki təkrarlardan birincisi müəllif tərəfindən şərh olunur, resipiyent tərəfindən başa düşülür. Anaforik münasibətdə olan iki sözdən birincisi antesedant, ikinci vahid isə antesedent adlanır. Anaforik münasibətdə koherentlik hadisəsi özünü göstərir. Hər iki vahidin referenti eyni olur. Sadəcə antesedant referenti təyin və izah edir, mətnə daxil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, iki ardıcıl mətn vahidində işlənen antesedentin mövqeyi müxtəlif ola bilər. Yəni referenti təyin edən vahid sonrakı mövqedə işlənə bilər. Bu halda istinad əvvələ doğru deyil, mətnin sonuna doğru yönəlir ki, antesedentin bu cür dəyişməsi kataforik münasibətin meydana çıxmasına səbəb olur. Katafora elə mətn daxili əlaqədir ki, burada əvvəlcə verilən məna sonrakı cümlələr vasitəsilə aydınlaşdırılır. Mətnə bu funksiyanın icrası əvəzlilərin və determinativlərin üzərinə düşür. Bunlardan başqa təkrarların bir neçə növü də üyənənləşdirilmişdir. Epifora – anaforanın əksi olaraq həmin hissələrin mətnin və ya cümlənin sonunda təkrar olunmasıdır. Epiforaların işlənməsində əsas məqsəd fikri daha qabarıq çatdırmaqdan ibarətdir. Onlar həm nəzm əsərlərində, həm də nəsr əsərlərində işlənilir. Epiforik münasibət yalnız nəzərə təyin olunur. Məsələn:

“Only this and nothing more. Nameless here, forever more.”

İngilis yazar V. Bleykdən gətirilən bu misalda “more” sözünün hər misranın sonunda təkrarlanması epiforanın meydana çıxması ilə nəticələnmişdi.

Epifora nəzm əsərlərindən az işlənməsinə baxmayaraq, onun mətn yaratma funksiyası eyni ilə poyeziyada olduğu kimi saxlanılmışdır. Yəni yenə də o faktik informasiyanı gücləndirir, süjet oxucunu gərginlik altında saxlayır, hadisənin sonlarına doğru koheziyanı artırır. Məsələn:

“Take whatever idiot they have at the top of whatever agency and give me a better idiot. Give me a caring idiot. Give me a sensitive idiot. Just don't give me the same idiot.”- Aaron Broussard, president of Jefferson Parish.

Bu misalda müəllif hər dəfə “idiot” sözünü təkrarlamaqla əvvəldə qeyd olunmuş mövzunun aktuallaşmasına səbəb olumuşdur.

Bəzən isə təkrarlar bir-birinin ardınca işlənən cümlələrdə deyil də, mətnin ayrı-ayrı hissələrində istifadə olunur ki, bu cür təkrarlar çərçivələnmə adlanır və həmin fikri diqqət mərkəzində saxlayaraq, daha güclü ifadəliliyin yaradılmasına gətirib çıxarır. Adi təkrarlar leksik təkrarların bir növüdür və mətnin ayrı-ayrı hissələrində işlədilir. Təkrarların digər bir növü isə anadiplosisdir. Anadiplosis yunan sözü olub “*anadip-loun*” sözündən götürülüb mənası “ikiqat” və ya “təkrar” sözlərini ifadə edir. Bu zaman bir cümlənin sonunda gələn söz və ya birləşməsi sonrakı cümlənin başlanğıcında işlədilir və həmin mətnin bütövlüyünü qorumağa xidmət edir. Məsələn: "Of course our vision and our aims go far beyond the complex arguments of economics, but unless we get the economy right, we shall deny our people the opportunity to share that vision and to see beyond the narrow horizons of economic necessity. Without a healthy economy we can't have a healthy society and without a healthy society the economy won't stay healthy for long." Marqaret Tetçerin nitqindən gətirilmiş bu nümunədə o, bir fikrin sonunda işlədilən “a healthy society” ifadəsini digər fikrinin əvvəlində anadiplosis kimi işlətməmişdir. Zəncirvari təkrarlar isə rema-tema əvəzlənməsinə əsasən müəyyənləşdirilmişdir. Belə ki, təkrarların bu növündə bir cümlənin reması digər cümlənin teması rolunda çıxış edir ki, bu da mətnin hissələri arasında əlaqənin yaradılmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Məsələn: "O qara kəcavənin içindəki Ceyran idi. Ceyranın mehtər Cəfərə qoşulduğu ildən düz otuz yeddi il keçmişdi." (Elçin)

Mətnyaratmada mətn vahidləri arasındakı koheziyanın yaradılması üçün istifadə olunan təkrar növlərindən biri də semantik təkrarlardır. Semantik təkrarların leksik vahidlərdən əsas fərqi budur ki, müəllif fikri adresanta çatdırmaq üçün eyni vahidləri təkrarən işlətmir. Bu zaman sinonimlərdən və antonimlərdən istifadə edir ki, bu zaman da əsas məqsəd eyni fikri müxtəlif nüanslar əlavə edərək çatdırmaqdır. Məsələn: “The poetry of the earth is never dead The poetry of earth is ceasing never ...” Con Ketsin “The Grasshopper and the Cricket” sonetindən gətirilmiş bu misalda müəllif “cease” və “dead” sözlərini sinonim kimi, “ölü” mənasında işlətməmişdir. Beləliklə, həm eyni sözü təkrarən işlətməkdən yayınmış, həm də şeirdə obrazlılığın səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olmuşdur.

Dikens qeyd edir ki, semantik təkrarların iki növü vardır:

1) həm mətn daxilində, həm də mətndən kənar bir-birini hər zaman əvəz edən semantik təkrarlar. Məsələn: "Brutus has killed Caesar! He plunged his knife into him and our beloved leader is dead!". Göstərilən misaldakı “has killed”, “is dead” birləşmələrinin hər biri istər mətndaxili olsun, istərsə də mətndən kənar digərini əvəz edə bilmək xüsusiyyətinə malikdir.

2) yalnız müəyyən kontekst daxilində sinonim kimi işlənən semantik təkrarlar. Onlar kontekst üçün əhəmiyyətli olan informasiyanın yaradılmasında mühüm olan

sözlərin yaxın ətrafda işlədilməsi yolu ildə düzəlir. Məsələn: Are there not capital punishments sufficient in your states? Is there not blood enough upon your penal code?”

İnglis yazıçısı Bayronun əsərlərindən gətirilmiş bu misaldakı "capital punishment" və "blood" sözlərinin bir-birinin əvəzləyicisi kimi işlədilməsinə baxmayaraq onlar kontekstdən kənarında bir-birləri ilə sinonim cütlüklər təşkil etmirlər.

Qeyd etməliyik ki, dilçilik ədəbiyyatlarından məlumdur ki, sinonimlər semantik kateqoriya olub, müxtəlif funksional məzmun yerinə yetirir: a) danışığı dilini zənginləşdirir, b) dili incələşdirir, c) mənanı qüvvətləndirir, ç) dildə emosiya yaradır, d) nitq mədəniyyətində həlledici rol oynayır, e) fikri aydınlaşdırıb dəqiqləşdirir və.s. Mətn yaratmada istifadə olunan və mətn hissələrinin koheziasını təmin edən vasitələrdən olan təkrarlar əslində mətn hissələrini bir struktur kimi qapamağa, tamamlamağa xidmət edir. Sistem nöqtəyi-nəzərdən sintaktiki hissə təkrara malik olmazsa, açıq quruluş kimi qalacaqdır. Açıq quruluş mətnin verdiyi inforasiyanın tamamlanmasına mane olur, onun yarımçılığına səbəb olur. Adresat üçün mətnin məna tamlığı, informasiya bitkinliyi əsas vacib ünsürlərdən hesab olunur. Mətn vahidi kimi hər bir cümlə bitmiş fikri resipiyentə verir. Deməli, kontekst və abzas daxilində də mətnin tamamlanması gözlənilməlidir. Məsələn:

“Səs gələn tərəfə bir az yerimək istədi, lakin yeriyyə bilmədi. Bükükləri açılmadı, ayaqları tərپəşmədi. Güman etdi ki, çox yorulmuşdur, dincəlməmiş gedə bilməyəcək. Dizlərinə kündə kimi dəmir qapaq vurdular. Zehni bu fikirlə

məşğülkən, nə üçün kimsə onun vücudunu yerdən ayırdı, var gücü ilə silkələdi, sonra hər şey qarışdı, hər yer anlaşılmaz oldu”.

Mircəlal Paşayevin “Bir gəncin manifesti” əsərindən gətirilmiş bu misalda “tərپəşmədi” və “açılmadı” sözləri, “qarışdı” və “anlaşılmaz oldu” sözləri semantik təkrar kimi işlədilərək, kiçik Baharın səssiz ölümün ilkin təsvirini yaratmaqda abzasın tamamlanmağı üçün istifadə etmişdir.

Sinonim təkrarlar obraza aid xarakterik cəhətin təsviri zamanı da geniş istifadə olunur. Belə hallarda, sinonim təkrarlar eyni cümlənin daxilində istifadə olunur. Eyni zamanda müəllif həmin xüsusiyyətləri sözü gedən obraz üçün səciyyəvi olmasını vurğulamaq üçün tək-cə bir abzarda deyil, mətnin digər hissələrində də istifadə edir.

Qeyd olunduğu kimi, diskursun formal-qrammatik əlaqəliliyi olan koheziya mətni təşkil edən cümlələr və diskursun ifadələri arasında müxtəlif tipli dil münasibətləri ilə təyin olunur. Elmi ədəbiyyatda belə münasibətlərin altı tipi fərqləndirilir. Həmin münasibətlər bunlardır: 1) işarətmə, 2) şəxsi və müqayisəli referensiya, 3) adların, feillərin və predikativ qrupların substansiyası, 4) adların, feillərin və predikativ qrupların ellipsi; 5) münasibətlərin məhdud toplusundan birini göstərən bağlayıcı sözlər və konnektorlar ; 6) leksik koheziya.

Leksik koheziya qeyd olunan münasibətlərin altıncısını təşkil edir və koheziyanın əsas vahid təkrarıdır. Elmi ədəbiyyatda təkrarların ilkin sözün ekvivalentləri, sinonimləri əsasında təkrarlarla yanaşı, obyektin növ və cinsini

bildirən sözlərin təkrarı, kollakasiya da xüsusi qeyd olunur. Diskursun yalnız formal-qrammatik deyil, həm də semantik-praqmatik aspektlərinin mənası və fəaliyyət əlaqəliliyini özündə birləşdirən koherensiya anlayışı da mətn dilçiliyində geniş tətbiq olunur.

Dialoji nitqlərdə təkrarlar kommunikatorların bir-birinə ötürməsi rolunu oynayır. Belə ki, tərəflərin birinin nitqində istifadə olunan söz digərinin nitqində də özünü göstərir. Burada təkrarlar koheziya yaradır və mətnyaratma vasitəsi kimi çıxış edir. Məsələn:

Ağaməcid acıqlı-acıqlı yuxarı dırmaşdı.

-Demirəm düş, ay dul arvadın oğlu?

-Düşmürəm!

Göründüyü kimi bu misaldakı dialoqun iştirakçılarının hər biri ardıcıl olaraq "düş" sözünü işlətməmiş və bu söz mətnyaratmada xüsusi rol oynamışdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev.K, Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri, Bakı,1998,281s.
2. Adilov M., Azərbaycan dilində sintaksis təkrarlar, Bakı,1974, 230s.
3. Dəmirçizadə.Ə., Azərbaycan dili üslubiyyatı, Bakı,1962, 270s.
- 4.Məmmədov.A.Y., Mətnyaratmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi, Bakı, 2001, 144s.
- 5.M.C.Paşayev: "Bir gəncin anifesti"

Rus dilində

6. Гальперин И.Р, Тексе как объект лингвистического исследования, М. 1977, 144с.
7. Николаева Т.М., Лингвистика текста, М., 1978, 624с.

Bədii ədəbiyyat

- 8.Güntəkin R.N, Dodaqdan qəlbə,Bakı,1990
9. İ.Əfəndiyev, Seçilmiş əsərləri, Bakı, 2005
10. William Blake, Songs of innocence,M.,1964.
11. O.Wilde, The picture of Dorian Gray, 1890

ГЮЛЬНАРА МЕЛИКОВА
ОСОБЕННОСТИ ТЕКСТОБРАЗОВАНИЯ С ПОМОЩЬЮ
ПОВТОРОВ
РЕЗЮМЕ

Повтор в тексте возникает как способ неграмматического соединения языковых элементов и определяется как регулярное оживление элементов выражения. В текстах явление повтора проявляется в виде объединения языковых единиц. Это объединение подчиняется законам языковой системы и отражает требования содержания. В зависимости от способа употребления, повторы делятся на две группы-контактные и дистантные. Контактные повторы-это такие, при которых повторяющимися единицами могут находиться другие слова или фрагменты. Конфигурация повторов, их способность органично включаться в контекст, а также роль повторяющихся элементов в композиции текста позволяют им выполнять не только смысловую, но и композиционно-тематическую функцию. Это способствует созданию в тексте системы доминант. Характерная для азербайджанского языка нулевая лексическая повторяемость в английском языке не используется. Эта особенность объясняется различиями языковых систем, поэтому в таких случаях применяются иные формы повторов. Повторы, используемые при создании текста и служащие выразительными средствами, на самом деле выполняют важную функцию обеспечения его связности, дополняют и завершенность структуры. С точки зрения системности, если такие повторы не применяются, текст будет восприниматься как открытая.

GULNARA MELIKOVA
TEXT -CREATION FEATURES OF REPETITIONS
SUMMARY

Repetition in a text emerges as a method of non-grammatical combination of linguistic elements and revitalization of expression elements. In texts, the phenomenon of repetition appears in the form of combining linguistic units. This combination follows the laws of the language system and reflects the requirements of meaning. Depending on how it is used, repetition is divided into two main groups- contact and distant. Contact repetition occurs when the repeated elements follow one another directly. Distant repetition, on the other hand, appears in different parts of the text, with other words or fragments placed between the repeated units. The configuration of repetitions, their ability to blend naturally into the context, and the role of repeated elements in the text's composition allow them to serve not only a semantic but also a compositional- thematic function. The feature of zero lexical

repetition, characteristic of the Azerbaijani language, is not used in English. This distinction arises from the structural differences between the two languages, and in such cases, other forms of repetition are employed. Repetitions used in text creation, serving as expressive means, in fact, play an important role in ensuring the cohesion of the text, complementing and completing its structure. From a systematic perspective, if such repetitions are absent, the text will be perceived as an open, unfinished construction.

GÜLNARƏ MƏLİKOVA TƏKRARLARIN MƏTNYARATMA XÜSUSİYYƏTLƏRİ XÜLASƏ

Təkrar, məndə dil elementlərinin qeyri-qrammatik birləşmə üsulu kimi meydana çıxır və ifadə elementlərinin müntəzəm canlandırılması şəklində təyin olunur. Mətn hadisəsi olan təkrar dil vahidlərinin birləşmə şəklində təyin olunur. Mətn hadisəsi olan təkrar dil vahidlərinin birləşməsinin dil-sistem qanunauyğunluqları ilə tənzimlənir, ifadə olunan məzmun tələbi kimi təzahür edir. İşləndiyi yerdən asılı olaraq təkrarlar digər bir qrupa ayrılır. Bu qruplaşmadan asılı olaraq təkrarlar kontak və distant olaraq iki yerə bölünür. Kontakt təkrarlarda təkrar olunan vahidlər bir birinin ardınca işlədilir. Distant təkrarlara isə mətnin müxtəlif mövqelərində təsadüf olunur və təkrarlanan vahidlərin arasında başqa vahidləri işlətmək mümkün olur. Təkrarların konfigurasiyası, onların kontekstə qoşulma xüsusiyyətlərinin təyini mətnin təkrarlanan komponentlərinin kompozisiya rolunu təsvir etməyə imkan yaradır. Bu da onların həm kompozisiya-tematik funksiyasını, həm də dominantların yaranmasını əhatə edir. Azərbaycan dilinə xas olan sıfır leksik təkrarlar inglis dilində işlədilmir. Bu xüsusiyyət inglis dilinin mənsub olduğu dil qrupunun özəlliklərindən irəli gəlir və buna görə də bu hallarda əvəzliyin müxtəlif növlərindən istifadə olunur. Mətnyaratmada istifadə olunan və mətn hissələrinin kohezivliyini təmin edən vasitələrdən olan təkrarlar əslində mətn hissələrini bir struktur kimi qapamağa, tamamlamağa xidmət edir. Sistem nöqtəyi-nəzərdən sintaktiki hissə təkrara malik olmazsa, açıq quruluş kimi qalacaqdır.

Rəyçi: f.e.d. Məmmədzadə Aynur